त्रिवेणिकाप्रारम्भ

श्रीगणेशायनमः ॥ प्रणम्यपार्वतीपुत्रं कोविदानंदकारिणा ॥ आशाधरेणक्रियतेपुनर्वृत्तिविवेचना ॥ वर्ततेशब्दोर्थेप्रवर्ततेअनयेतिवृत्तिः बाहुलकात्करणेक्तिन्प्रत्ययः दृश्यतेत्यन्यत्रापिकरणेक्तिन्प्रत्ययः । यथाऽन्तःकरणवाचकबुद्धिशब्देप्रेमवाचकभक्तिशब्देचेत्यादौ अतएव भागवतस्कोधन्यां धात्वर्थः सेवाप्रत्ययार्थः प्रेमइत्युक्तं मल्लिनाथेनच पूज्येष्वनुरागोभक्तिरित्यपदेशइत्युक्तं साहित्यदर्पणेवृत्तिशब्दस्याने शक्तिशब्दोदृश्यते शक्तिर्भक्तिर्व्यक्तिर्गंगायमुनाद्यूढनिर्झराः प्रवाहस्यः संयत्रयत्रदेशात्रिवेणिकाशक्यतेसाक्षादभिधीयतेनयेतिशक्तिः बाहुलकात्करणेक्तिन्प्रत्ययः धात्वनामनेकार्थत्वाच्छ्रुक्रोतेः साक्षादभिधीयतेनयेतिशक्तिः नार्थेत्वंतेशक्यार्थेः रूढ्यतेनयेतिभक्तिर्लक्षणा भंजोआमर्दनेइतिधातोः करणेक्तिन् अथवाभज्यतेसेव्यतेधीतरमनयेतिभक्तिः मनसेवायामितिधातोः क्तिन्प्रत्ययः अथवाभज्यते सेव्यतेतेप्रकटीक्रियतेनयेतिव्यक्तिः व्यंजना गूढनिर्झरासरस्वतीएषावृत्तिर्व्यज्यतेविवेचना तिस्रणांवेणीनांसमाहारस्त्रिवेणि त्रिवेणीवत्त्रिवेणिका अथवात्रिस्रोवेण्योयस्याः सात्रिवेणीत्रिवेण्येवत्रिवेणिका इतिस्वार्थेकन् काव्यादिषुशब्दजन्यमर्थज्ञानं त्रिविधं चारुचारुतरंचारुतमंचेति तत्रशक्तिजनंचारुः यथापाकंकुरुषपाकार्थमिति अत्रपाकशब्दस्यशिक्षावाचकत्वमन्यबोधश्रुत्यु त्पन्नानामेवभासतेइतिचारुत्वं यत्तुचणकाश्चर्वीतगालिंचदाप्तितीक्ष्णादि याम्यवाक्यजन्यमचारुत्वंतत्कविभिरादृयतेलक्षणाज न्यंचारुतरं यथादधिद्रोणंक्रयकामेनकेनचिक्स्त्रिद्गोपालःपृष्टः भातर्दधिपास्यसिकृतेनिवासइतितेनोक्तंहास्यामिगंगातटे मेघोयइतिनश्रुत्वाहूरात्कथमानेतुशक्यमित्युपेक्षितः सःपुनश्चान्यःपृष्टः भातर्दधिहास्यसिकृतेनिवासइतितदंतेनोक्तंश स्यामिमेगंगायांघोषइति तदाकर्णकस्यचेतस्यागतमेतद्दधियात्यमिति यतोगंगाप्रवाहनिकटेयंवसतिरूक्षवातादिसङ्गा वात् पथिताप्तदिवाधश्चनस्यादिति रूक्षितपशुजन्यत्वात् स्वादुतरंगंगोष्मः संबंधात्यावनंचेतिचारुतरत्वं अन्यथास्वार्थते शब्दप्रयोगेकिमित्यवाचकः प्रयुज्यतेयद्यपिघोषस्यप्रवाहनिकटवृत्तित्वंज्ञानंलक्षणाजन्यंतदाधिक्यज्ञानंतुव्यंजनाजन्यमिति

चर्वअदनेस्य रूपं

पोतः पाकोर्थको र्थको शिक्षः एषुक पाचकः शिक्षारि त्यमरः

स्वार्थेन

द्रोणस्तूरनार्यां स्वलु चोडशांशाः स्याद्दाढको द्रोणश्चतुर्थभागः प्रस्थः प्रतुर्थांशः प्रहाढकस्यप्रस्थांघ्रयोर्थैः कुडवः प्रदिष्टः

सिद्धांतः स्तथापिसाव्यंजनालक्षणामूलेतिलक्षणाजन्यत्वंनविहन्यते अतएवेदंलक्षणाफलमित्याहुः अथश्वफल्गुतीयंलक्षणो निरूढलक्ष णायाशक्तितुल्यत्वान्नजन्यंचार्वीवव्यंजनाजन्यंचारुतमं यथाशक्रध्वजोत्थापनेउद्यानिकांभोजनानंतरमुपविष्टेनराज्ञासूपकारआज्ञप्तः अहोशीघ्रंस्वादूनभोजयगतोत्तमर्कइतिनतःशब्दशक्त्याविवक्षितार्थज्ञात्वासूपकारोगतःअथव्यंजनयाआत्मनांसंध्यासमजोयो नइतिहीपिकाधारणांचतत्समयोजातइतिबोधोजातः सारथीनांरथयोजनसमयोजातइति एवमन्येषांनानाविधोबोधोजातइतिचा रुतमत्वं अतएवानिर्धार्य्यंयोर्थः यद्यपिनापितेगोपालाद्दीनामपिहीपप्रद्योतनगोदोहनादिसमयोजातइतिव्यंग्याप्यस्तिनथा पिचारुतमत्वंनविहन्यतेराजसेवकानामपिचतुरत्वात् चारुतमत्वंस्यादितिचतुरंचमिति अथवाराज्ञोबोधनीयत्वेनब्राह्मणस्योबुद्धिमत्ताअ धिमनाः तेषांसंध्यानादरदर्शनेनक्रोधोत्पत्तेः अन्येषांतुप्रसंगाद्बोधइतिनकश्चिद्विरोधः वृत्तिविषयभूताअर्थास्त्रिविधाः तत्राद्यःशक्त्ये वाच्योभिधेयोमुख्यार्थश्चेत्कथ्यते द्वितीयोलक्ष्योलक्षणिकोभाक्तऔपचारिकश्चेतिव्यपदिश्यते ॥ तृतीयोव्यंग्यएवगम्यः प्रतीतोध्वनि यतइतिव्यपदिश्यते अर्थत्रयानुसारिणशब्दाअपित्रिविधाः तत्राद्योवाचकः शक्तोभिधायकश्चेत्कथ्यते द्वितीयोलक्षकोलक्षणिकऔ पचारिकोभाक्तश्चेतिव्यपदिश्यते ॥ तृतीयोव्यंजकोगमकोध्वनको द्योतकः प्रत्यायकश्चेतिव्यवहृपतेतेदृशास्तिस्रोवृत्तयोभ वंतिवृत्तिव्यापारः क्रियाचेतिपर्यायशब्दाः तत्राद्यशक्तिरभिधातुरप्याचक्ष्यते । द्वितीयालक्षणाभक्तिरुपचारश्चेतिव्यपदिश्यते तृतीयव्यक्तिर्व्यंजनाद्योतनाध्वननाप्रत्यायनाचेतिव्यवह्रियते तत्रार्थानांयोग्यार्थेष्वसत्तिः । शब्दानांकर्त्रादिषुवृत्तिवाचकानांकर णेचेतिसंप्रदायः वृत्तित्रयमध्येसंकेतसहकारिणीशक्तिः संकेतस्तुअस्माच्छब्दादयमर्थोबोध्यइतिप्रवर्तकोपदेशः सचशब्दो स्थितोज्ञातः सन्नर्थेविषयकरोति तत्रचत्वारिनिमित्तानि गवादिषुजातिः शुक्लादिषुगुणः पाचकादिषुक्रिया दित्थादिषुसं ज्ञाचेति अतएवचतुष्टयीशब्दानांप्रवृत्तिरितिभाष्यकारः विस्तरस्तुकोविदानंदइष्टव्यः संकेतस्तर्थस्थितंयुक्तधाज्ञानमुत्सार्य

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

त्रिवेणि० २

ज्ञातसंज्ञनयति तत्रशब्दवत्तत्रगताक्रिया पिकरणंग्रहीपस्यकरणोक्तयः स्वभावत् सेवराक्तिसात्रिविधा योगोरूढियोगरूढश्चेति ननुतिङन्तंसुबंतंचेतिद्विविधंपदं तत्राद्यस्यप्रकृतिप्रत्यययोगसङ्केतात् द्वितीयस्यचसर्वमाख्यातजंनामेतिनिरुक्तवचनात् यथाकथं चियोगसङ्गवात् एकएवभेदइति चेत्सत्यं निपातादीनांव्युत्पत्तिकल्पने प्रक्रिया गौरवात् फलाभावाच्च भेदहृयस्वीकार्यमो वेति तथाचो क्तंरसप्रदीपेभवेतांयदि वृक्षेषु वाजिकर्णोकथंचन। तहारूढिंपरित्यज्ययोगमेवसमाश्रयेत् नतुतर्हिरूढिरेवमंतव्या भेदहृयंचहेयमिति चेन्मारूढ्यांकेवलायां निर्बीहेव्याकरणशास्त्रेनाम्नरंभणीयंस्यात् पाचकाद्यर्थेचोपश्वनस्यात्कुमार संभवेप्रथम योगरूढौतु प्रायेण समस्माधान्यंक्वचिरन्यनरप्रधान्येनदोषः यथापद्मानियस्याग्रसरोरुहाणीत्यत्रयोगप्राधान्यं तेनपद्मशर्मप्रयोगेपुनरुक्तिदोषोनास्ति उत्पुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्माद्धूतःसरसिजसंभवः परागइत्यत्ररूढेरेवःप्राधान्यं · अथान्यथास्थलनलिनीकुसुमस्यसरसिज त्वासंभवइति तत्रावयवयोगप्रधानायोगशक्तिः संकेतप्रसिद्धिप्रधानारूढिः उभयंप्रधानायोगरूढिश्चेति अथभेदत्रयस्य क्रमेणो दाहरणानि तत्रशक्तिरतिङन्तयोः कृष्णोभवतीत्यादौप्रकृतिप्रत्ययजन्यायोगशक्तिः नामपदेसनाद्यंतधातुपदेचकृतद्धितसमासेकशेष सनाद्यंतधातुरूपाःपंचवृत्तयः परार्थाभिधानंवृत्तिरितिवृत्तिलक्षणं तदनुसारात्संचविधायोगशक्तिः क्रमेणोदाह्रीयते पाचकः कर्तरिप क्तः कर्मणिपोकोभावेपचनोग्निः करणे पचनीस्थाली अधिकरणे विभेत्यस्मादितिभीमः अपादाने हानीयोविप्रश्नसंप्रदाने हातुमु त्कइतिअव्ययकृतोभावे इतिकृत्तोदाहरणानि औपगवः धनीदेवदत्तकः एकदाएकंशः सकृत् इतितद्धितोदाहरणानि उपराज रा जपुरुषं पंचरात्रं शूरराजः राजपुरोहितो राजमित्रः राजमित्रंयस्यसः नलुप्तेबाणः सन्निपातोयमस्मिन् नहिनहिकरिकलभोसौ अत्र निपातहृयस्य समासाभावेवीप्सायांननस्खलुखलुननहिहीतिभयोगापत्तेः कृकृपेतिसमासः एवंयद्यपिनथापि अथवायद्दत्यादोद्र ष्टव्यं। समासफलंतुव्यक्तमेवोक्तं भावइति समासोदाहरणानि जगतःपितरौवयोदेवाः द्वौपंथानौइत्येकशेषः। चिकीर्षतिपंडिताय

पच्यतेस्मासौ पच्यतेरति पच्यतेअनेनेति पच्यतेस्यां शीयतेहानमस्मै कर्मधारयः प्रासादमिवाचरतीतिक्विप्रत्यये

नलं युधिष्ठिरविख्यातस्थिराइतिसन्यषः

ते पुत्रकाम्यतिमासादीयतिकुद्धां इतिसनाद्यंतोदाहरणानिइतियोगशक्तिःअथरूढिः गच्छतीतिगोः पातीतिपिता गच्छतीगंगा पातीतिप तिः पातीतिपुमान् इत्यादिव्युत्पत्तिकल्पनेपिरूढिरेव अर्थबोधेव्युत्पत्तेरल्पयोगात् उणंच उणादयोव्युत्पन्नानिप्रतिपदिकानीति प वंचरित्यकपित्यादिशब्दानामपिसर्वमाख्यानजंनामेतिवचनात् व्युत्पत्तिसंभवेपिरूढिरेव अथयोगरूढिः युधिष्ठिरः युधिष्ठिरइतियो गः श्रेष्ठपांडवेरूढिः वनेचरः वनेचरतीतियोगः किरातेरूढिः पंकजंजलंसरोजंइतियोगरूढिः यद्यपिसंकेतः सनातनः शक्तिप्रयोगका लेप्रकटीभवतीतिनिर्णयः कोविदानंदे तथापिव्यवहारेशक्तिसंकेतयोर्भेदनिर्देशः अथकोविदानंदस्यक्रमेणशक्तिग्राहकाण्युच्यंतेव्याक रणंकोशः निरुक्तंमुनिवाक् व्याख्यानं वाक्यशेषः प्रसिद्ध्यर्थपदसंनिधिः उपमानंव्यवहारः तान्युदाहियंते पाकंकुरुष्वपाकार्थंचांमुं डांविखरेकुरु अजोविधिस्तंचाजेनयजेतेत्याद्यर्थधर्मधीः हिंगुलंपद्मरागाभं तद्वर्णाहिंगुलाबिका यामंवेतिवदंत्यार्याअन्येह्येतिरुक्तवंतिच पाकंकुरुवेति॥ अत्रपाकमित्यस्यभावेघञंतत्वात् व्याकरणंशक्तियाहकं पाकार्थमिति पोतःपाषोर्भादिमःपृथुकः शावकःशिशुरि तिकोशात् अत्रार्भकमित्यर्थकोशः शक्तियाहकः चामुंडामिति चंडमुंडौगृहीत्वागता चामुंडाइत्यत्रनिरुक्तं शक्तियाहकं अप्यक्षर साम्यान्निर्वचनंह्यादिति वचनात् व्युत्पत्तिंविनाप्यक्षरसाम्यमात्रेणार्थबोधात् तदुक्तंमार्कंडेयपुराणे यस्माच्चंडंचमुंडंचगृहीत्वा त्वमुपागता चामुंडेतितोलोकेख्यातादेवीभविष्यसीतिएवंदेवानांस्तुत्यशंसत्वाद्दामोदरविहरित्यादि ह्यपिद्रष्टव्यं। निरुक्तस्यान वाक्ये तत्वाभावान्नप्राचीनैः पृथग्गणितमितिबोध्यं विखरेकुरुविखरोबुद्धिस्तत्रकुरुषेतियत्यर्थः अत्रविखरशब्दस्यबुद्धिवाच कत्वेलिंगपुराणस्थंसुनिवचनं शक्तियाहकं अजोविधिः अत्राजशब्दस्यप्रजापतिवाचकत्वेविधिपर्यायरूपंव्याख्यानंशक्ति ग्राहकं तंचाजेनछागेनयजेत अत्राजशब्दस्यछागवाचकत्वेपूर्वापरवाक्यशेषः शक्तियाहकः अजार्थधर्मधीरित्यत्राजशब्दस्य कामवाचकत्वेर्थधर्मशब्दयोः सन्निधिः शक्तियाहकः। हिंगुलमिति पद्मराग[illegible]णस्यसदृशमित्युपमानं शक्तियाहकं हिंगुला नाम्नीदेवी तद्वर्णाहिंगुलसदृशीत्येतत्तथैव यामंवेति आत्मनेपदयोर्यांदेवी मंत्रेतिनाम्नावदंति अन्येवचनाद्योह्येतिरुक्तवंति।अ

नजायतेजनि आंयदजक्तसमारूनीकाजित्

भारतेउद्योगप वणि

अमर

शक्तिग्र०

२

पर्वगुरुर्नरीवान्दुरवस्थितः कृतः

अत्र रेणुकापतिपरशुरामवाक्येन करणेन गुरुशब्दस्य पितरि शक्तिर्नियम्यते ओ॰ ३

आरोपमारुरोधनेधनंदनेदुनाशनः दनेतानंचसर्वतोदनेमोक्षमोक्षमः देवावै

हरिर्विष्णावहावेदे भेकेसिंहकपेरवौ चंद्रेशक्रेत्यपूर्वगेच यमेवानेचकीर्तितइति नचैकंव्याकरणमवप्रसिद्धतया सर्वत्रशक्तिग्राहकंशक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशास्त्रवाक्याद्व्यवहारतश्चवाक्यस्यशेषाद्विवृतेर्वदंतिसान्निध्यतः सिद्धपदस्यकोसतीति

३ नशब्दस्यदेवीवाचकलेनहिदंव्यवहारशक्तिंग्राहकः व्यवहाराभावादेववेदोक्तमप्रमाणंवदंतो ब्राह्मणानपदंति एवमन्यत्रापिस्वयमूह्यं इति शक्तिग्राहकाणि कोविदानंदस्यकर्मणेनेकार्थस्यशब्दस्यप्रकृतार्थेशक्तिनियामकान्युच्यंते लिंगंप्रकरणं फलंव्यक्तिः प्रसिद्धिसान्निध्यं। आहेती समर्थतादेशः कालः चेष्टासाहचर्यं विरुद्धता संयुक्तत्वं वियुक्तत्वं स्वाद्यर्थश्चेति अथोदाहरणानि तत्रलिंगं चतुर्भुजंमेकंहिलिंगं

चतुर्भुजं हरिंवदे ४ ४तेनात्रहरिशब्दस्यशक्रेशक्तिर्नियम्यतेवज्रहस्तइतिपाठे चक्रस्यविष्णुलिंगत्वमस्यैवअसाधारणंवज्रहस्तइतिपाठे पितर्येव प्राचीनानां कुपितोमकरध्वजइत्यादाहरणंतु क्लिष्टमित्यवधेयंप्रकरणं हरिर्हिनिर्गुणः। साक्षादिति अत्रयोर्योपर्यसंबंधरूपेणप्रकरणेन हरिशब्दस्यविष्णोशक्तिर्नियम्यतेफलंयथा मुक्तयेहरिंसजति अत्रमुक्तिरूपफलेन हरिशब्दस्यविष्णोशक्तिर्नियम्यते कर्मयथाएवंस्थाणुंसज भवछिदे इत्यत्रस्थाणुशब्दस्यशंभाविति व्यक्तिर्यथा व्यक्तिर्नामार्थेः सपंचविधः जातिव्यक्तिलिंगसंख्याकारकमेदात् तत्रजातिर्यथा भद्रनागेगम हाधनः अत्रजातिविशेषवाचिनाभद्रशब्देननागशब्दस्यगजेशक्तिर्नियम्यते भद्रोमंद्रोमृगोमिश्रश्चेतस्तोगजजातयइतिहेमः व्यक्तिर्यथा शिवोपवीतनेगेन अत्रशिवोपवीतशब्देनशेमव्यक्तिरुच्यते तथाचनागशब्दस्यसर्पेशक्तिर्नियम्यते लिंगंयथा स्वामिशिवंयाचति अत्रस्वरा ब्दस्यनपुंसकवृत्त्याधनेशक्तिर्नियम्यते एवंमित्रोयजतीत्यत्र मित्रशब्दस्यपुंस्त्ववृत्त्यासूर्येशक्तिर्नियम्यते यमोविलोकयत् अत्रद्वित्वेय मशब्दस्ययुग्मजातार्थेशक्तिर्नियम्यतेसंख्यायथा हरिर्वसतिकानने अत्रैकत्वेनहरिशब्दस्यवानरेशक्तिर्नियम्यते कारकंयथाअधिन टेदुष्टोहरिर्हतः हरिणाहतः अत्रकर्तृत्वेनहरिशब्दस्यवासुदेवेशक्तिर्नियम्यते कर्मत्वेनचहरिशब्दस्यवानरेशक्तिर्नियम्यते कर्मत्वेनचहरि शब्दस्यवानरेशक्तिर्नियम्यते तत्रहिबलदेवेनहिविहारस्थोवानरोहतः दुष्टमरिंहरिर्हतवान् अत्रकर्तृत्वेनवासुदेवेशक्तिर्नियम्यते तस्यशौरवारहंत्वात् युक्तं मोचः पुंस्त्वादिकमेवव्यक्तिमाहुस्तच्चित्यं व्यज्यतेविभक्त्या प्रकटीक्रियतेसौव्यक्तिः इतिकर्मव्युत्पत्त्याकृ त्स्नस्यनामार्थस्यग्रहणोचितात् पंचकंनामार्थइति भाष्यसिद्धांतात् प्रसिद्धिसान्निध्यंयथा भक्तवश्योहरिर्जयति अत्रभक्तवश्यस्य पदसान्निध्यात् हरिशब्दस्यविष्णोशक्तिर्नियम्यते एवंहेमवज्रहरीदीतिस्यत्रहेमपदसान्निध्यात् वज्रहरशब्दस्यरजतेशक्तिर्नियम्य

हरिशब्दस्य

४ कर्मत्वमेतोधतिसंयमो यमो विलोकयंनुत्सहसेन बाधितामतोकेराते प्रथमसर्गे यमोदंडधरेधात्रि क्षेमंयमेयमजोपिच शरीरसाधनापेक्ष्येनिष्कर्माणोच्यंते इतिविश्वः ५

शताधिकोनपंचदेयद्दक्षत्रियशक्रयोरिति विश्वप्रकाशः

वसंतेपुष्पसमयः करभिरियमरः कक्षुरभंतेरभसयुक्तः भवंसत्रकरभिः करभैर्हतिपंचकेजातीफलेभातमेदेरभ्येचैवसयोकरंगोधोविराहेक्यामितिहेमः। गुरुर्नीव्यतिपत्नाद्या इत्यमरः

ते कर्मत्वेनहरिंशब्दस्य अतएवशक्तिग्राहकोबलादिप्रसिद्धोपिवज्रहरशब्दः क्वचित्प्रयुज्यतेइतिनदोषः आर्हतीयथार्गुरुरेवपरंब्रह्मेत्यत्र अचि नातु गुरुशब्दस्यज्ञानदातरिशक्तिर्नियम्यते एवंजीवोजल्पतिजिविक्रत्यत्रयोग्यतयाजीवशब्दस्यबृहस्पतौशक्तिर्नियम्यते तस्यैवग्रा वर्चस्वात् मर्थतायथा करभिःपिकमाह्वकः अत्रकोकिलमदोत्पादनसमर्थेनकरभिशब्दस्यवसंतेशक्तिर्नियम्यते एवंराजन्यामधनप्रद इत्यत्रधितरणसामर्थ्येनराजन्यशब्दस्यचंद्रेशक्तिर्नियम्यते देशोयथा वैकुंठेहरिर्नयति अत्रवैकुंठरूपेदेशेनहरिशब्दस्यविष्णोश क्तिर्नियम्यते एवंशम्याप्रासाश्रमेकृष्ण मित्यत्रशम्याप्रासरूपदेशेनकृष्णशब्दस्यवेदव्यासेशक्तिर्नियम्यते कालोयथादिवाविभावकरीति

सर्वादेर्यान्तरालस्थो दिनस्यशक्तिर्नियम्यते

अत्रदिवसरूपकाले नविभावकरशब्दस्यसूर्येशक्तिर्नियम्यते रात्राविति पाठेवद्भाविति चेष्टायथा इयंगौर्मेमेतिदर्शयति अत्रहस्तचेष्टा यासर्वेनामबोधितयायोगशब्दस्यधेनोशक्तिर्नियम्यते अयमितिपाठेतृषमे साहचर्ययथा पार्थकृष्णोरथेस्थितौ कृष्णसाहचर्यात्पार्थ शब्दस्यजिष्णोशक्तिर्नियम्यते एवंपार्थसाहचर्यात्कृष्णशब्दस्यविष्णौ विरुद्धतायथा रामोर्जुनकुसंतकः अत्रविरुद्धतयारामशब्द स्यपरशुरामेशक्तिर्नियम्यते ततएवार्जुनशब्दस्यकार्तवीर्ये संयुक्तत्वंयथा जयिनोहरिराघवो अत्रहरिशब्दस्यराघवसंयुक्तत्वेनसुग्रीवा दिवानरेशक्तिर्नियम्यते ततश्चराघवशब्दस्यरामेवियुक्तत्वंयथा रामःसीतांस्मरन्दुनः अत्ररामशब्दस्यसीतावियुक्तत्वेनराघ वेशक्तिर्नियम्यतेसीतायाश्चज्ञानक्यांखरोयथा सुधाकरसुहृद्भृंदृष्टिःपंकजवैरिणी अत्रपद्मद्वयेनसुरुषस्वरोच्चारणवक्रोक्ष्टौचप्राधान्येनशक्तिर्नियम्यते बहुव्रीहिस्वरपाठेसुधाकरपंकजयोःप्राधान्येनेति चरक्तरक्तकाव्यमार्गेस्विरोनगण्यते स्वर संस्कारयोश्छंदसिनियमइतिप्रतिशास्त्र्यवचनात् एषामनेकेषांमेलने ह्यनाधिक्यफलाधिक्यमितिन्यायेनसौकर्यातिशयः किं किंचेवंत्रिविधानामपिशब्दानांप्रयोगरूढ्यभावेविसंकेतरूढिविभिन्नाप्रयोगरूढिरिति सार्वसंप्रदायरूढिंकविरूढिर्व्यव हाररूढिश्चेति तत्राद्यावेहितद्वाचकशब्दप्रयोगोनात्ति यथाननिवचिरंतिपुरःप्रयुज्यते गत्यर्थोहंतिश्चेति। अतए

भाष्यकारिकवचनं

सुधाकरःसुहृद्यस्यतत्। वा सुधाकरस्यसुहृत् पंकजवैरिणीयस्याः सा। वा पंकजस्यवैरिणी। अस्यफलंतुकविरूढ्याज्ञेयंउदाहरणावलीतेहेमकोशप्रमाणं

अतएवनैषधेभनुभ्रमुर्व्याकरणस्यदर्पपदप्रयोगाध्वनिलोकएवः शशोयदस्यास्तिशशीततोयमेवंमृगोस्यास्तिमृगीतिनोक्तः अहेर्विवेकेच मृगीकलेपिमृगीशशांकत्वंछरीतितुचंद्रमाः कथितस्तत्ररूढेरन्यन्नकारणमिति अस्यारूढेर्यौगंजने प्रसिद्ध्यर्थपदसन्निधिरूपराक्षि
याहकंशक्तिनियामकंचसमर्थं सावप्रजतः यथा यस्यवेशमनिरवर्ज्यंपुष्कलंविद्यतेत्रसः किमर्थंदीनवदनोयाचेदन्यंधनोन्मदं अत्रराजन
वाचकरवर्ज्यंरशब्दप्रयोगरूढ्यभावाद्दीप्तेनाग्निमतः यस्यगेहेहिरण्यंचरवर्ज्यंचकृताकृतं सकथंदीनवदनोयाचेदन्यंधनोन्मदमि
तियागंतरकल्पनेहिरण्य पदसन्निधिः कृताकृतपदसन्निधिश्चरवर्ज्यंरशब्दस्यरजतवाचकबोधनसमर्थीइति तदूहलेनदोषोद्धारःस
करः क्वचिनुपाद्यांतरसन्निधिबलेनशब्दप्रयोगाभावेपिनलक्षिरर्थंबोधयंति यथाहेरामभांपाहि अत्रबोधनमर्थंपुरुषसंनिधिबलेन
युष्मच्छब्दोध्याहियते अत्रयुष्मेषुपपदइत्यादिसूत्रंप्रमाणं अतएवाहमनः विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौसांगरांबरादिम
रिति अस्मादेवज्ञापकान्विविधोप्यध्याहारः समूलः इतिराक्तिप्रकरणं शक्यसंबंधसहकारिणीवृत्तिर्लक्षणा साचशब्दव्यापारता
छब्दनिष्ठा मुख्यार्थबाधेसतितत्संबंधिनमर्थंविषयीकरोति संबंधोमुख्यार्थप्राधान्येनवर्तमानोपिलक्ष्यार्थं माश्रयति शक्यसंबंधो
यद्यपिशब्देवर्ततेतथापिलक्षणायामप्रयोजकः सात्रिविधा जहल्लक्षणाअजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा यत्रशब्दः शक्यार्थंजहाति
साजहल्लक्षणानजहातिचेदजहल्लक्षणा तद्द्वयंयुक्ता जहदजहल्लक्षणा त्रिविधापिपुनर्द्विविधानिरूढाफलवतीच शक्तिवत्कौशादिभि
र्द्वानिरूढा इयंचमुख्यार्थबाधेप्रवर्तनेतिशक्तितोविशेष्यः एषा अनादिलक्षणेत्याहुः अस्याः फलंतुव्यंग्यार्थप्रतीतिः तत्क्वचिद्गूढं क्वचि
द्गूढंचेतिद्विविधं गूढंसहृदयमात्रवेद्यं अगूढंतुसर्वजनवेद्यं पुनरपिलक्षणाद्विविधा व्यधिकरणविषयासमानाधिकरणविषयाचेति
यत्रव्यधिकरणपदंतात्पर्यग्राहकं साव्यधिकरणविषया यत्रसमानाधिकरणपदंतात्पर्यग्राहकं सासमानाधिकरणविषयामुख्या
र्थबाधकंतात्पर्यग्राहकंतदेवलक्षणाग्राहकमित्युच्यते पुनरपिगौर्वाहीकइत्यादिविधा सादृश्यसंबंधेगौणी तद्भिन्नसंबंधेच
शुद्धाचेत्येवाद्विविधासादृश्यसंबंधेगौणी तद्भिन्न संबंधेचशुद्धा संबंधश्चाकेनविधइति संग्रहायक्रमेणोदाहरणानि ॥ गंगा

DR. BHAU DAJI MEMORIAL

चेन्नविभक्त्यंतानांपदानांसमानार्थकत्वंव्यधिकरणं एकविभक्त्यंतानांकाव्यवासनयापरार्थकत्वंसमानाधिकरणं सहृदयाः)

योंघोषः अत्रगंगाशब्देनतीरेव्यधिकरणविषयाफलवतीजहल्लक्षणा घोषपदंतात्पर्यग्राहकंशैत्यपावनादिप्रतीतिःफलं वैय्याकरणः के
चित्तुतीरंसामीप्यकआधारेसप्तम्यर्थइत्याहुः एवंहैतवनेयुधिष्ठिरंसमायायात्यत्रसरोविरोधवाचिनाहैतवनशब्देनतत्तीरेव्यधिक
रणविषयाफलवतीजहल्लक्षणा युधिष्ठिरसमागमस्तात्पर्यग्राहकः फलंतुविविक्तताप्रतीतिः यत्रहैतवनंसरइतिसारलोक्तेः केचि
त्त्वत्रहैतवनेनिरूढलक्षणेत्याहुः तथोक्तंसारते येनलिंगेनयोहेशोयुक्तःसमभिलक्ष्यते तेनैवनाम्नातद्देशंवाच्यमाहुर्मनीषिणइ
ति निरूढलक्षणायाः शक्तितुल्यत्वाद्वाच्यमित्यस्मत्कं काव्यप्रदीपेच यन्नामयत्रचेत्यादिविषयोयमस्तादृशइति छत्रिणोयंति अत्रछ
त्रधारिवाचिनाछत्रिशब्देनतत्सहचरेषु अच्छत्रिष्वपिव्यधिकरणविषयाफलवतीअजहल्लक्षणा बहुलंतात्पर्यग्राहं फलंतुछत्रि
वाहकत्वप्रतीतिः काकेभ्योदधिरक्षतांअत्रकाकशब्देनदध्युपघातकमात्रेफलवतीअजहल्लक्षणा फलंतुकाकदुष्टताप्रतीतिः राजागं
छति अत्रराजन्शब्देनगजतुरगादिष्वपिफलवतीअजहल्लक्षणा फलंराजप्रसिद्धिप्रतीतिः धनुर्भृतःसंयतिलब्धकीर्तयः अत्रध
नुश्शब्देनआयुधसामान्येफलवतीअजहल्लक्षणा एवंब्राह्मणश्रमादिष्वपिद्रष्टव्यं अथफलवतीजहदजहल्लक्षणा इयंभागत्यागल
क्षणेत्युच्यते पशूनत्ति अत्रपशुशब्देनतन्नेत्रेषुफलवतीजहदजहल्लक्षणा फलंतुसकलतदात्मसंस्कारप्रतीतिः एवंह्रीहिन्प्रोक्ष
तिइत्यादावपिद्रष्टव्यं कर्णावतंसः अत्रकर्णाभरणवाचिनावतंसशब्देनभूषणमात्रेफलवतीभागत्यागलक्षणा फलंतुतत्रस्थितत्वप्रती
तिः वंशकरीरंनीलेः अत्रवंशांकुरवाचिनाकरीरशब्देनांकुरमात्रंलक्ष्यते फलंतुचारुत्वप्रतीतिः हिमांशुवंशस्यकरीरमेवमाभित्य
त्रनलबाक्येपितथैव करिकलभः अत्रहस्तिबालकवाचिना कलभशब्देनबालमात्रंलक्ष्यते तत्फलंतुमौढिप्रतीतिः अतएवैकार्थंपद
ममयोज्यमित्यक्त्वा करिकलभकर्णावतंसादिषुप्रतिपत्तिविशेषुकरेषुनदोषइत्याहवामनः केचित्तुकलभादिपदेलक्षणानास्तीत्या
हुः विशिष्टवाचकत्वाभावात् कलभः करिपोतेस्यादित्यादिकोशकार्यादिसंबंधाभिधानंप्रयोगरूढिप्रदर्शनार्थमिति तेनात्र
मरकलभौकर्णयुगलमितिशंकरस्वामिप्रयोगेलक्षणानस्यात्वस्तुतस्तत्प्रयोगरूढिर्लोकसिद्धाकोशादीतान्नेईशोनीवश्यकत्वे

करीरः कलभोदंतभेदेनेवंशांकुरेपिवेतिविश्वः

पुंस्यूनंसावनंसोहोकर्णपूरेचरोरवरेतिमेदिनी वंशांकुरेकरीरोस्त्रीत्यमरः नाहुनहिकरिकलभोसावितिकुलयानंदेसंग्रहः

र्नयथोक्तमेवसाधु सकीचकैरिति अत्रकीचकशब्देन वेणुमात्रेफलवतीमाह्रगत्यागलक्षणा फलंतुचारुशब्दोत्पत्तिप्रतीतिः अन्यथावेणुमेवब्रूयात्॥ अतएववामनः॥ विशिष्टवाचकानांपदानां विशेषणविशेष्यान्यतरसमभिव्याहारे सतिविशेष्यविशेषणान्यतरमात्रपरतायात्येतिपुल्लिंगकलः पुंगवः इत्यादिष्वपिइयमेवलक्षणा शिरोध्वस्तः हंडीनास्तीत्यादिषु विशेषणमात्रइयमेवलक्षणा तथाचवामनः सविशेषणेहिविशेधिनिषेधो सतिविशेषणेबाधे विशेष्यमुपसंक्रामतः सतिविशेष्येबाधे विशेषणमुपसंक्रामतइतिवंशाकुरुश्चाकुरुतीत्यादि अत्रविशेष्यमात्रेइयमेवलक्षणा अथगूढफला यद्यप्यगूढफलानाभिधेयबुद्ध्यानथापिप्राचीनानुसारेणोच्यते गडुडूयमिदं पीडयिष्यति किंतदेवात्रेकथयिष्यति अत्रकथनशब्देनबोधनमात्रे अगूढफला अजहल्लक्षणा फलंतुस्फुरयिष्यतीतिप्रतीतिः वसंतस्तस्फुरन्नेत्रयति॥ वसंतश्चत्रमरनोत्सवाः

अत्रवसंतशब्देनतद्दर्शिनिमारुतेऽगूढफलाजहल्लक्षणाफलंतुमंदगत्यातत्कचारुतापादकत्वप्रतीतिः फलितारंभाजनानाह्वयति अत्रारंभाशब्देनतद्भिरोभागेगूढफलाजहदजहल्लक्षणा फलंतुफलस्वादुताप्रतीतिर्भरित्रप्रतीतिकार्यश्चप्रकाशेभागत्यागलक्षणानास्ति जहल्लक्षणायामंतर्भावात् अथसमानाधिकरणविषया सारोपासाध्यवसानाच कार्यकारणभावादोशुद्धाजहल्लक्षणा यथा। आयुर्घृतंआयुरेवेदं अत्रशुद्धाफलवतीजहल्लक्षणा फलंतुसा०धारणकार्यकारित्वप्रतीतिः एवंतस्यात्तालक्ष्यं कलिंगःसाहसिकः तादर्थ्यात्तालक्ष्यं इंद्रार्थास्थूणाइंद्र स्वस्वामिभावात्तालक्ष्यं राजकीयःपुरुषोराजासादृश्य संबंधेतुगौणी अजहल्लक्षणा यथा मुखंचंद्रः चंद्रएवायं गौर्वाहिकः गौरेवायं अग्निर्माणवकः अग्निरेवायं पंडितोयमपरः सूर्यः सूर्यएवायं सिंहोदेवदत्तः सिंहएवायम् इत्यादिष्वजहल्लक्षणा पूर्वार्थापरित्यागेन गुणरूपाधिकार्यग्रहणात् अथयवाचविशेषेचजहदजहल्लक्षणा यथायस्मात्पुंस अग्रहस्तः हस्ताग्रम् अग्रपादः अग्रसेना इत्यादौ फलंतुमहत्वप्रतीतितिः निरूढायथा रक्तोनीलांबुधेपीतं अत्रविबुधशब्दाभ्यांनहारयोर्निरूढाजहल्लक्षणा मात्रविद्वोगणेश्वरः अत्रमात्रशब्देनतृतीयागणेशशब्देनचतुर्थीचलक्ष्यते इयंचपादपूरणार्थत्वात्फलवतीतिकेचि

अगूढोंऽसः सहस्रांशुस्तपनः सविताऽरविः कर्मसाक्षी च जगच्चक्षुरक्षमालीत्रयीतनुः इत्यमरः

शोप्तोधावति अत्रगुणवाचिनात्वस्यनुशासनेलक्षणायाअत्यायत्वमितिवार्तिकेनशोणशब्देनतदाश्रयेहयादौलक्षणा जहत् क्रियेव

पलंचकेडवःप्रस्थआढकोद्रोणश्चच क्रमाच्चतुर्गुणाःस्मृता इतिपदार्थलिंगपरिमाणवचनमात्रेप्रथमा स्वारी द्रोणश्चतुष्टयम्

त्॥ यमोनगमनेशस्तः॥ इहयमशब्देनमरणानुकूलंलक्ष्यते तत्रापिपक्षद्वयं हस्तिहस्तः करिकुंभः अत्रहस्तकुंभशब्दाभ्यांसादृश्यात् शंडायांशिरःपिंडयोश्चनिरूढा जहल्लक्षणा बाणैरश्वैश्चहायनैः अत्रबाणशब्देनपंचसंख्यारूपगुणसादृश्यात्पंचहायनानिलक्ष्यंते एवमश्वशब्देनसप्त केचित्तु बाणाश्चेंद्रियाण्यांपंचसप्तसंख्ययोर्लक्षणा ततश्चहायनेषुलक्षणेत्याहुः अमेतुबाणशब्देनस्मरबाणेषुलक्षणा ततश्चसंख्यायांततोहायनेषु लक्षणेत्याहुः एवमश्वशब्देनसूर्यश्वेषुरोषंतुल्यं अथनिरूढाजहल्लक्षणो श्वेतोधावति अत्रगुणवाचिनाश्वेतशब्देनतदाश्रीहयादौनिरूढाऽजहल्लक्षणा॥ गुणेशुक्लाद्यःपुंसिगुणिलिंगास्तुतद्दत्यमरोक्तेः केचित्तुश्वेतोवर्णोस्यास्तिश्वेतः अस्यर्थेमतुप् गुणवचनेभ्योमतुपोलुगिष्टइतितस्यलुकिशक्तिरेवेत्याहुः मंचाः क्रोशंति इहमंचशब्देनतत्रस्थालक्ष्यंते अत्रफलविवक्षायांतुतात्पर्यादिदोषावगतिरितिन्यायेनफलवत्त्वमपिभवति एवंकुंताःप्रविशंतीत्यादावपीत्येयं द्रोणोव्रीहिः॥ अत्रद्रोणरूपमापात्रेण परिच्छिन्नेव्रीहौ द्रोणवाच्येलाक्षणिकः वैय्याकरणास्तुपरिमाणंविशेषत्वार्थइत्याहुः वस्तुतस्तुसामान्याकारेणपरिमाणंशब्दार्थः द्रोणरूपविशेषाकारेण लक्ष्यार्थएव स्फुरद्विषश्चांद्रमसीस्फुरंत्येव अत्रास्फुरत्सामान्यवाचेनास्फुरद्दृश्शब्देन राहुरूपंविशेषोलक्ष्यते। निर्विशेषणसामान्यं विशेषानतडुक्तिताइतिन्यायात् विशेषार्थलक्षणायांसामान्यार्थत्यागोनास्ति तदानिर्द्रावुपपल्वलंखगः अत्रसरोविशेषवाचिनापल्वलशब्देनतत्सामान्यंलक्ष्यते तत्राप्युक्तन्यायेन नविशेषार्थंगृहंसंमार्ष्टि अत्रगृहशब्देनतदेकदेशेनिरूढाजहदजहल्लक्षणाडुमंइत्यादौ सोयंदेवदत्तः अत्रपूर्वकालोत्तरकालवर्तित्वपरित्यागेनदेवदत्तमात्रंलक्ष्यते एवंशिवोहं सोहंतत्वमसीत्यादावपि अथलक्ष्यप्रयोजकःसंबंधोनिरूप्यते साग्निविधः संयोगः समवायोविशिष्टबुद्धियोग्यश्चसंबंधबुद्धिजनकः संबंधइतिलक्षणं तत्रइच्छयेरेवसंयुक्तबुद्धिहेतुः संयोगोगुणविशेषः सनानाविधः आत्मानमलंकरोति अत्रात्मशब्देनतत्संयोगिशरीरंलक्ष्यते व्याप्यव्यापकभावसंबंधोयंवटेगावःस्रुवेरते अत्रवटशब्देनतत्संयोगिभूतलंलक्ष्यते अत्रसामीप्यसंबंधः केचित्तुसामीप्यंसप्तम्य

तत्रजातीनांसमुदायस्तुल्यो निर्नेस्यात् अथनिरूढाजहदजहल्लक्षणा विशेषेद्रंद्रकरंस्फुरयमारुनकुरुक्षमेतद्दमयुग्मकोक्तिरितिरघुवंशनामसर्गे

तद्यत्रेणरसंहिमर्षणपरमतोरमतोपमतांयथो पटोदग्धः अत्रपटशब्देनैकदेशेनिरूढाजहदजहत् नेशंतपल्वलंचाल्पसरोवापीतिशार्ङ्गधरः

त्रिवेणिका० ६

र्थइत्याहुः घंशॅपथः अत्रघंटाशब्देनतदुपलक्षितागजालक्ष्यते अत्रधार्यधारकभावः संयोगादाख्यायामितिडीप स्त्रीपुंसयोर्मिथ्न स्थानवस्थानेपिविवाहकाले हस्तयोर्जननजन्मासंयोगो यावज्जीवंननिवर्तते सदृष्टभार्यालेनइमौसंयुक्ताविति धीजनकत्वात् शौर्येद्दो सहाधिकाराच्चसैन्यस्फूर्जीवाहनः अत्रोपलक्षणेनमेघपुष्पबलाहकावपिदृश्यंते तदाग्निमश्लोकेतेहयावासुदेवस्येतिबहुलश्रवणा त् साहचर्यंचसंबंधः वयोलःस्वस्रोरथाग्रहीत् स्वसाचस्वसाचस्वसारोतयोः अत्रद्वितीयस्वस्रशब्देनतत्पत्तिर्लक्ष्यते यज्ञादिषुसा हचर्यात् एवंप्रथमयोःपूर्वसवर्णः अत्रापरेणमथमाशब्देनद्वितीयालक्ष्यते आनंतर्येणेतिशेषः साहचर्यात् शब्दस्यद्रव्यत्वा च्च गरुडेननिषाद्यामोमक्षितः अत्रयामशब्देनतद्वासिनोजनालक्ष्यंते आधाराधेयभावश्चसंबंधः एवमन्यत्रापूर्वं नित्यसंबंधःस मवायःसपंचविधः अवयवावयविभावः सामीप्यंवासंबंधः एवमन्यत्रापूर्वं नित्यसंबंधः समवायः सपंचविधः अवयवावयवि भावः गुणगुणिभावः क्रियाक्रियावद्भावः जातिव्यक्तिभावः विशेषनित्यद्रव्यभावश्चेति क्रमेणोदाहरणानि शारवामृगोवनमृगः द्रुह शारवाशब्देनतरुर्लक्ष्यते अवयवावयविभावसंबंधात् वनशब्देनापितथैव नहिवानरस्यकेवलायांशारवायांसकलेवनेवानियतः संचा रदृष्टेतुनियतइति सैन्यानिसोमान्वयशब्देनतदेकावयवोलक्ष्यते एवंरघूणामन्वयंवक्ष्ये निरुध्यमानावयुभिःकथंचित् अत्ररघुयदु शब्दाभ्यांतदन्वयवालक्ष्यंते संतानोहिशरीरावयवइतिधर्मशास्त्रे ऊर्वं पृथ्वी अत्रऔर्वशब्देनपुत्रत्वेनस्वीकृतोवडवाग्निर्लक्ष्यते पृथ्वी तिपृथुनापुत्रीत्वेनस्वीकृतामूमिश्चलक्ष्यते पुंयोगादाख्यायामितिडीप देवक्यासूर्ययासार्द्धं अत्रापुत्रसूत्रेणडीप देवकपुत्रीत्वात् सूर्येतिनदग्निधानं नतुसूर्योशब्देनबोदावाचकः एवंकुंतिशब्दोपिकुंतिभोजपुत्रीत्वात् इत्यादिस्वयमूह्यं गुणगुणिभावोयथा रु रुमिषफलेषुमानसं अत्ररुशब्देनतदाश्रयीभूतफलानिलक्ष्यंते गुणगुणिभावोत्रसंबंधः शिशिरेपि

हारुकेणपवो ढृताः

पथमाचमथमानयोः

अरण्याःपराजेर्मा

रघुवंशेप्रथमसर्गे

भागवतेदशमस्कंधे

किरातेहादशसर्गे द्विचरणान्तपि

शारवामृगान बमृगाविति द्वौकपिवाचकौ शब्दौनतु कोशस्थशब्दस्यौ पुंयोगादाख्यायां पुंयोगादाख्यामितिसूत्रे पुंयोगस्कूनशंपत्वरूपएवकिंतुजन्यजनकभावलक्षणोपितेनकेकयीत्यपि

पयसिअत्रतुनलक्षणाशीतंगुणेनहृद्यंः स्रुशीमः शिविरोजडः नुषारःशीतलः शीतोहिमः समान्यलिंगइत्यमरसिंहेनशिशिरशब्दस्यद्रव्यवाचि त्वाभिधानात् शर्कराभास्वाख्यति अत्रशर्कराशब्देनतद्गतमाधुर्यं गुणोलक्ष्यते गुणगुणिभावश्चसंबंधः क्रियाक्रियावद्भावोयथा पश्यमृगोधा वति धावतीतिक्रियापदेन क्रियाविशिष्टोमृगोलक्ष्यते क्रियानामेयमत्यंता दृष्टेभिप्राप्यकारोक्त्यानहृश्योनासंभवात् क्रियाक्रियावद्भावश्च संबंधः एवंहत्यंपश्यति वेश्यायाइत्यादावपिभेर्यःश्रूयंते अभरीशब्देनतद्वादिनं लक्ष्यतेसंबंधस्तुपूर्ववत् भेर्याकाशस्यगुणिहंशब्दस्यचगुणत्व मितिगुणगुणिभावः नहंधेजिघ्रतीत्यत्रनलक्षणा क्रियापदेतुभागत्यागलक्षणा उपादानमात्रार्थत्वात् जातिव्यक्तिभावोयथा क्षत्रजातिरक्षि यायभुजाभ्यां अत्रक्षत्रजातिशब्देनतदाश्रयीभूताव्यक्तयोलक्ष्यंते जातिव्यक्तिभावश्चसंबंधः नजातुब्राह्मणंहन्यात् अत्रव्यक्तिपरेणब्राह्म णशब्देन तत्समवेताजातिर्लक्ष्यते अन्यथासर्वेषांब्राह्मणानामवसामान्यमल्पव्यापकोविशेषइतिलक्षयित्वा तदतिरिक्तमपिसामान्यावि शेषभावमाहुः जैनेनयूनरूक्षवता अत्रयूनइत्यनेनयौवनविशिष्टाराजाबोलक्ष्यंते निर्दर्शनंनैषधमितिनलप्रतिनिर्देशात् देवमात्रकाः कुरवः अत्रदेवमात्रकाशब्देनदेशमात्रकालक्ष्यंते अन्यथादेवरूपमात्ररहिताइत्यर्थः स्यात् समान्यविशेषभावश्चसंबंधः ततोदेवमात्रक भिन्नाः कुरुपांचालादिमात्रका अपिदेशाभवंति एवमसितयामिनीषु अनीलवाजिनमित्यादावपिद्रष्टव्यं विशेषनित्यद्रव्यभावोयथा सैए वकालेनदुरत्ययेनते अत्रकालेनेतिभावप्रधाननिर्देशः तेननित्यं द्रव्यस्यकालस्यकालत्वेविशेषणोक्तः संबंधइतितार्तिकाः यद्दृशा दृयमनेनविशिष्टइतिबुद्धिरुत्पद्यते सविशिष्टबुद्धिजनकः सनानाविधः तत्रजन्यजनकभावोयथा विधिहेतुरहेतुरागसंअत्रागः शब्देन तज्जन्यंदुर्यशोलक्ष्यते तेनदुर्यशसामहेतुरयं सिद्धइति एवंमुनिभिरन्यैः अत्रस्मृतशब्देनतज्जन्यंकथनंलक्षणा मुनयोविदुः अत्रविदु रित्येनतत्कृतार्थंथालक्ष्यते ॐमित्येकाक्षरंब्रह्म अत्रब्रह्मशब्देनब्रह्मवाचकमित्यर्थोलक्ष्यते विशेषणविशेष्यभावश्चात्रसंबंधः काकका

क्रियाक्रियावद्भावः

प्रथमसर्गेनैषधे स्मरातुरालोरनिमेषलोचनाद्विषेमितादृल्लमुहारेते

अवयवविशेषभावाज्जातेः

जातिव्यक्तिभावः

भागवतेदशमस्कंधे

सनतमासेतयामिनी षुरापोधिवलयतीहवनांतमिंदुलेखाइति किरातेपंचमसर्गे

एथिव्यादिचतुष्टयस्थमरमाणनः आकाशादिपंचकंवनिवद्व्याणि ४

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः कोभेदः पिककाकयोः। वसंतसमयेप्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः इति। शिरयोदन्तखातानिनखः मत्तवर्णानिचरेखालवान्यरण्यानिमुनयोविदुः

अथहंसीमेरुपरक्षणेलूनाःपतन्तोहरुत्वतांपक्षत्काः इतिरघुवंशेसप्तमसर्गे तिलोमानि

कैः पिकः पिकः अत्रकाकपिकशब्दाभ्यांमुक्तसंबंधेननिंद्यरूक्त्योलक्ष्येते धनुर्भृतांहरुत्वतांपृषक्काः अत्रहरुत्वशब्देनप्रशस्तोहरुत्वालक्ष्यते एव रामस्यगात्रमसीत्यादौ व्यर्थपदंकंचिदर्थं गमयति तत्रविशेषणविशेष्यभावः संबंधः हरिवंशःश्रूयते रघुवंशःपठ्यतेइत्यादौ व्यर्थपदंकंचि दर्थंगमयते तत्रविशेषणविशेष्यभावः संबंधः हरिवंशरघुशब्दाभ्यांतत्प्रतिपाद्ययोर्लक्षणा वर्ण्यवर्णकभावश्चसंबंधः कुमारकिरात नैषधाः पदनीयाः अत्रापिवर्ण्यनामभिरुद्दर्णकाग्रेथालक्ष्यते नामैकदेशेननामग्रहणंचैदवयवावयविभावोक्त अनुकूलउभाषते अभ्रकूलमनुगतमनुकूलमितिव्युत्पत्त्यातीरलग्नंनदीजलंवाच्यं तत्सादृश्यादुचनेलक्षणा उपमानोपमेयभावः संबंधः विलोमंवक्ति अत्रवि परीतंलोमविलोममितिव्युत्पत्त्यावक्रकुतिलोमवाच्यं तत्सादृश्यादुचनेलक्षणा समीपंगतः संगताआपोस्मिन्निति समीपंद्योनरुपसर्गेभ्य इत्यकारस्येकारः कूलमजलस्थानंवाच्यंतत्सादृश्यात् पार्श्ववर्तिनिप्रदेशेलक्षणा एवंसंबंधांतराणिस्वयंविभावनीयानि प्रायोन्यायशास्त्रा नुसारादियंविवेचना अवयवावयविभावस्यकार्यकारणभावस्यसामान्यविशेषभावस्यचैद्विध्येपिनदोषः अथात्रिविधेसाक्षात्संबंधेस त्येवलक्षणेतिननियमः प्रत्यक्षेसंयुक्तसमवायादिवत् परंपरासंबंधस्यापिलक्षितलक्षणादावुपयोगदर्शनात् तथाचलक्षिते लक्षितेत्त यागृहीतभ्रमरादिशब्देनद्विरेफादेः तद्वदपिंडादौलक्षणालक्षितलक्षणेत्कथ्यते तत्रद्विरेफशब्दोद्वौरेफौ यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यायौगिकोननु योगरूढः भ्रमरशब्दपरतयाप्रयोगदर्शनात् तेननिर्झरगुर्जरनिर्झरजर्जरादिसकलरेफद्व्यान्वितशब्द साधारणवाचीननुकेवलभ्रमरपरः ७

तत्रसामान्यविशेषभावसंबंधेनभ्रमरशब्दोलाक्षणिकः यथामुनिमग्निमुस्वतांनिनीषवोयाइत्यत्रमुनिशब्दोन्यतिमुनौलाक्षणिकः न्य यतिमुनिपतियहेणसाधूरितिप्रयोगदर्शनात् अथवावाच्यवाचकभावेनलक्षणायामेदाशेषात्भ्रमरशब्दलक्षितषट्पदेद्विरेफशब्दो क्तरीत्यालक्षणातत्रसंबंधद्वयसंभवात् परंपरासंबंधः एवंयत्रनामैकदेशेननामग्रहणं तत्रावयवावयविभावसंबंधेनसमग्र शब्देलक्षणा तत्तत्तदर्थेवाच्यवाचकभावेनेतिबोध्यं यथा आसाकासितपक्षेक्षितिइहाभाकेतिशब्दावयवैरेषाषडाद्यपदकार्तिका

किरातेदशमसर्गे किरातपंचमसर्गे मुनीषट्पदनातक्षानित्यत्रापिमुनिशब्दोन्यतिमुनौलाक्षणिकः मेत्रवरुणशब्दौ रेफौ सप्तमेनैवसोत्तरशब्दाद्दश्यतेत्र। किरातेदशमसर्गे तत्तद्वर्तुनेलक्षणा मधुव्रतोमधुकरोमधुलिड्मधुपालिनः द्विरेफःपुष्पलिड्गंषट्पदभ्रमरालयद्विरेफः

किराते पंचमसर्गे उत्तरार्द्धे द्वितीयसर्गे उत्तरार्द्धे मृगयनमप्यस्य

रोहूतरेणन्द्रसवितानमिवाकरोतिरघुवंशनवमसर्गे तथेत्कपत्यस्यपयः पवित्रमोमोद्भवायाः सारतोन्नमदितेरघुवंशपंचमसर्गेपूर्वार्द्धे विस्मापयन्निसमेतमात्मनोमूपालसिंह निनंगादसिंहरातद्वितीयसर्गेउत्तरार्द्धे

अवयविनोलक्ष्यतेततस्तदर्थसूनामासाइति एवंभीमोमसेनइत्यादावपिद्रष्टव्यंव्याकरणमतेतुविनापिप्रत्ययंपूर्वोत्तरयोर्बालोपोवक्तव्यइति भीमादिसुशक्तिरेवव्यतिरेकलक्षणायामपिपरंपरासंबंधएव नैषेनजतुंजगतींसकोधनःअत्रस्कोधनशब्देनदुर्योधनेलक्षणाततक्त द्वाच्येराज्ञीतिविवेक्ष्यते एवंसाधूक्तिपुनःसाधुइत्यादावपिबोध्यं अथगौण्याविशेषः गौणलक्षणायामपिपरंपरासंबंधः उपसानो पमेयधर्माणामभेदारोपानंतरंद्वितीयलक्षणाप्रवृत्तेः तत्रराजेंद्रः नृसविता नृसोमः भूपालसिंहमित्यादौ उपमितसमासे व्यस्तो पमायांसमस्तरूपकेवलक्षणानास्ति समासेखलुभिन्नैवशक्तिः चरणपंचकशब्दादितिप्राचः यद्यपिसिद्धांतकौमुद्यांइहपूर्वपदंतस दृशेलाक्षणिकमित्युक्तंतथापि लाक्षणिकसदृशमिति तदर्थाश्रयेणसमासशक्तिर्विवक्षितेवतत्रानुसंधेया अन्यथात्वसिद्धांतभंगापत्तिः उद्बाहुरिवभामनइत्यादाविवशब्दस्यसादृश्यवाचित्वादारोपसत्वेपिवस्यसमासोत्पन्नसमुदायशक्त्यानिर्वाह्यलक्षणासाचः अत एवव्यस्तोदाहरणानिदर्शितानिप्राचीनैः कोविदानंदेपिस्त्रीरत्नंगिरिजेत्यत्रव्यस्तमेवोदाहरणमित्यवधेयं एवंवृत्त्यंतरेपूह्यं अत्रोपमा नोपमेयभावसंबंधः सादृश्यंतुतदेवनलक्षणसूक्तविधानाश्रयेण अन्योन्यधर्मशालित्वंस्पष्टंसादृश्यमुच्यते तन्मूलमुपमादीनांहारादीनांहि रण्यवदिति अत्रस्पष्टशब्देनदेवदत्तयज्ञदत्तयोः पशुत्वाभावेमनुष्यत्वब्राह्मणत्वादिधर्मेणसादृश्यंस्पष्टत्वस्यसंप्रत्ययारूढत्वात् अ न्योन्यशब्देनतद्धर्माभिन्नत्वमुक्तं ततश्चाभिन्नयोर्धर्मणोरभिन्नधर्मेवासितंसादृश्यमितिलक्ष्यंभवति ननुअन्यधर्मस्यान्यत्रासंभ वात् अन्योन्यधर्मीभेदः कथमितिचेदुच्यते तापोत्राजते सूरः शूरश्चापेनराजते इत्यादौ सूरशोभाशूरशोभयोर्भेदेपिसजातीयत्वेनभे दाभावः रूपकादौत्वभेदारोपाद्भेदाभावः अयंचचरुप्रतीतिवरुक्षभावः कथ्यते त्वमेवकीर्तिमान्राजन्विधुरेवहिकीर्तिमान्इत्योश्चकीर्ति मत्वकांतिमत्वयोर्वैजात्येपिबिंबप्रतिबिंबभावेनाभेदप्रतीतियोग्यत्वं अतएवलक्षणेअभिन्नशब्देनाभेदप्रतीतियोग्यत्वविवक्षित मितिबोध्यं सारोपायांगुणमात्रलक्षणागुणीतुशक्याग्रत्यंतेसावसानायांतुद्वयोरपितत्रविषयस्यनिगरणात् रेखयाअतस्मिंस्तद्बु

रघुवंशेप्रथमसर्गे स्त्रीरत्नंगिरिजासेवा रत्नंसंसारवारिधेः वाक्यमेरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमामता बेद्विबंबप्रतिबिंबेदृष्टांतस्तदलंकृतिः

स्वशब्देनतुपादानात्

त्रिवेणि० द्विरारेफः स्वेच्छयान्त्रिवेणिविषयग्रहणमध्यवसानं श्रीधरस्वामिनागोपीवृत्तिर्भिन्नैवेत्यस्मत्पक्षः यद्विलक्षणावृत्तिर्न स्यात्तर्हि एणाक्षरेत्र पाकरभमं
गलंचेत्रिविधमरलीलवारयितुंकक्षप्रते तथाहिविद्योत्सारणाकर्तीमनोकार्येषु पादचार्यनुगः कृतभजनाचविटस्त्रीकार्येगत्यैपितुछमू
ल्यानि अत्रलक्षणयादोषोद्धारः मलसेमार्जनकर्तीत्यत्रकात्मेहश्वपादचार्यानुगङ्गः कृतगमनाचविटस्त्रीकार्येगत्यैपितुछमूल्यानि तपवा
हुः शक्तिर्भजंतिसरलालक्षणांचतुरानराः व्यंजनांनर्ममर्मज्ञःकवयःकमनाजनाइति ॥ इतिलक्षणाप्रकरणं ॥ शक्यलक्ष्यार्थातिरिक्तार्थबो
धिकाहृत्तिर्व्यंजना साचमुख्यार्थबाधकाभावेपिप्रवर्ततेशक्यलक्ष्यार्थबोधनानंतरंचतेनशक्तिमूलालक्षणामूलाचेत्याहुः दूरार्थबोधे व्यंज
नामूलापिव्यंजनाभवतिक्रमेणोदाहरणानि तत्रप्रकृताप्रकृतश्लेषेशक्तिमूलाव्यंजनेतिप्राच्यः सायबाआज्ञाधरहुडुत्पन्नाविमलाचु
डिशहिहाकोविदानंदसहजानुग्राह्येषात्रिवेणिका अत्रग्रंथपरत्वेनतीर्थपरत्वेनकन्यापरत्वेनचयोजनायांपक्षत्रयं तत्रयंथतीर्थयो
रभेदोपचारात्प्रकृतश्लेषः तत्रसादृश्यमात्रव्यंजनागम्यं कन्यायक्षेत्रव्यंजनागम्यः तत्रयेषांशब्दानांविनियमःकर्तुंनशक्यते तदा
श्रयाद्व्यंजनाकोविदानंदेदृष्ट्याश्रयाश्रयाश्रयाचव्यंजनाकोविदानंदेदृष्टव्यालक्षणामूलायथाकलत्रवानहंबालेकनीयांसंम
ञ्जरवेअत्रकलत्रशब्देनतत्सांनिध्येलक्षणान्यथालक्षणस्यापितथात्वापत्तेः बालेइत्यनेनचसूरिकामत्वेलक्षणाबालास्यात्षोडशा
ब्दात्तदुपस्तिरुणीत्रिंशतोयावद्यूध्वं इतिरतिरहस्योक्तेः ततश्चाहंभोगत्वत्सत्वान्नत्वदभिगम्यः मत्तोहिकामातुरायास्तवसंतोषोनस्या
हितिव्यज्यते किंचस्वस्यपत्नीसांनिध्योक्त्यैकपत्नीव्रतंगम्यते तत्सांनिध्येडुड्डाचरणनिषेधात् सीतायाःस्वाधीनपतिकात्वंचेति।
ततश्चकलत्रवानहंकबालात्वंकेतिविषमालंकारोपिगम्यः कनीयांसमितिलक्षणाविशेषणात् असन्निहितकलत्रः कनिष्ठश्चबाला
यास्तवानुरूपइतिसमालंकारोपिगम्यः स्वस्यलक्ष्मणस्यचविषमालंकारः यद्वाकलत्रशब्देलावण्यादिगुणसंपन्नेकलत्रेलक्षणा
तिनातिश्यामयात्वयाममकिंप्रयोजनमितिव्यज्यते व्यंजनामूलाव्यंजनायथाक्षीरस्यजनीरपिबंचहंसोयासंविरक्तंचरुकंग
रहस्थं वहामिवाणीममचेद्यथार्थातदाकधीशमिममपीलेलिह्या अत्रसुधीशब्देनपरीक्षाकुशलत्वंव्यज्यते व्यंजनामूलाव्यंजनामथा
कधीयोहिपरीक्षामंतरेणकृतिनिंदांवानकुर्वैतिपरीक्षाहिहंसानांक्षीरेणसहपरिचयाभावात् तद्ग्रहणपाटवंनस्यादेवेतियुक्तिः।
सदशानांज्ञानिनामपिस्थूलतयानिंद्यपरिणामतयाचविषयकत्वंहेयंभवति सूक्ष्मतयानिर्विकारतयासर्वकालरमणीयतया
चत्रत्यकत्वमुपादेयंभवतीतियुक्तंलोकप्रसिद्धंतुनतथेति किंचव्यासस्यपत्न्यश्रवणात् अरण्यांपतिताकुकीनामाप्यूरोद्देशेनक्ष
मिताहिर्यात्पुत्रोत्पत्तिवर्णनात् ब्रह्मविद्याप्रवर्तकत्वेन विरक्तमध्यवसीयतेप्रसिद्धारतकथामनादृत्यपत्नीद्वारापुत्रोपत्यादिक
थनंविरुद्धमेव शुकस्यअपत्यपंचकवर्णनात्स्वरूपेणरूपांतरेणवाग्रहस्थमितिबोद्धुं तत्रहरिवंशेस्वरूपेण भागवतेचसकृ
त्स्यांशुकन्यायामितिशुकोक्तोममकन्यायामितिवक्तव्येपिशुकपदंरूपांतरबोधनार्थमिति एवंयुक्तिमूलाशाक्त्यमूलाचमम

ब्रह्मदत्तमजीजनत्

समस्याद्यूर्णनं यक्षपदयोध्यानु रूपयोः

मनोरमात्

नवमस्कंधे

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

वाणिसत्यामयतिचेत् तर्ह्यतदर्थविषयाममधीः स्तत्यैवेतिसुधीशब्दैर्गम्योर्थः ततश्चास्मिन्ग्रंथेकोविदानदेचमसिद्धविरुद्धंकिंचिद्
त्तिचेत्परीक्ष्यस्तत्यमेवेतिप्रार्थनाव्यज्यते अथतार्किकाः व्यंग्यार्थोज्ञायकेनहेतुनानुमीयतेतदर्थंनव्यंजनास्वीकार्या अनन्यलभ्ये
हिशाब्दार्थइतिन्यायादितिमिश्रवृत्तिस्वीकारेगौरधावेत्याहुस्तन्नसाधुरतीवपुनःसाधुकर्तव्यं किमतःपरंयन्मदर्थेविद्वन्नासिद्धंतैरपि। नरचेराप
अचकाकुवक्रोक्तेर्व्यतिरेकलक्षणामूलव्यंजनयामद्गणेनसहविलसंत्यात्वयानुचितस्वार्थसाधनंकृतमितिव्यज्यते तत्रनत्वे
श्वदंतेविद्वन्त्वंहेतुः तस्यनियुङ्क्साधारणत्वेनसव्यभिचारत्वान्नानुमानसिद्धिरितिव्यंजनास्वीकार्या एवमन्यत्रापिज्ञेयं अत्र
वैयाकरणाः शक्तिरेवशब्दवृत्तिः तस्याः प्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यांशक्तिलक्षणाव्यपदेशः व्यंजनातुतंत्रेवीतभर्वपि दीर्घव्यापारस्वीका
रादितन्नसकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थंगमयतीतिन्यायात् वाच्यार्थबोधनंतरंव्यंग्यार्थशब्दैरप्रवृत्तेः इंद्रियाणांस्वविषयेष्वनादि
र्योग्यतायथा अनादिरयंशब्दानांसंबोधेयोग्यता तथेतिशक्तिलक्षणस्यव्यंजनायामप्रवृत्तेश्च व्यंजनायाश्चानादित्वाभावात्।
काव्यस्योत्तमादिभेदत्रयनुपपत्तेश्चउत्तमंकाव्यं हिव्यंग्यार्थप्रधानं तद्यस्मिन्नेचमध्यमंगोभूत्रादिशब्दमित्रंवायुमित्रंकृतबंधुवाह
नेत्यादयत्रचित्रंचमत्कारकारित्वाकचिदुत्तमंकचित् मध्यमंच अधमंतुनकाव्यतयागणनीयं यथाहध्वनिकारः प्रधानगुणभा
वार्थांव्यंग्यस्यैवव्यवस्थितेः।उक्तेकाव्येतरन्यायतश्चित्रमसिधीयतेइति ततश्चासिद्धंव्यंजनायाः सफलत्वमितिदिक् ॥७॥इत्या
शाधरमहविरचितात्रिवेणिकासमाप्ता॥ छ॥ संवत्१० सन्१८७२ माहेनवंबर॥ मुकाममुंबई॥ छ॥ छ॥

नासरोयनवामागोधरासंस्थानसाधरः॥ नासरोयनवामोगोधरासंस्थोनराजसः मुत्प्रीतःप्रमदोहर्षःप्रमोदामोदसंमदाइत्यमरः॥

॥ रतिभूषणाशरोबलंजिनी तज्जयेरिभगिलीपतिस्वसापतुकःकमलोचनोहरिः॥